

Оригинални научни рад
Чланак примљен 28. 02. 2003.
УДК: 312. 5(=943.5) (497.11) (093)

Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ
Историјски институт
Београд

О ЗНАЧАЈУ ОСМАНСКИХ ПОПИСНИХ КЊИГА КАО ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА - НА ПРИМЕРУ ДЕФТЕРА СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА*

Међу релативно тешко доступним архивалијама османске провинијенције, дефтери - османске пописне књиге, представљају један од основних и најзначајнијих историјских извора, посебно важних за проучавање историје народа и земаља над којима се простирала власт Османског царства. Настала превасходно због потребе обезбеђења установљеног начина функционисања османске државе, за коју је прикупљање пореза и намета од становништва освојених територија био један од основних извора државних прихода, ова врста архивских докумената по много чему је специфична. Њихов превасходно фискални карактер чини их битно различитим у односу на историјске изворе политичке или војне природе, али богатством и разноврсношћу садржаја они пружају обиље података неопходних за разумевање различитих аспеката друштвеног живота становништва на територији под османском влашћу.

Управо због значаја њиховог садржаја, дефтери представљају примарно полазиште савремене домаће и европске историографије у проучавању османског периода историје српског и других народа. Штавише, целовита обрада друштвене историје земаља које су биле под влашћу османске државе, како на европском тако и на азијском делу турске империје, до нивоа који савремени степен развоја османистике подразумева, скоро да је незамислива без извора ове врсте. И док су средином XX века први резултати у коришћењу турских пописних књига при проучавању историје срп-

---

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштво у Србији под туђинском влашћу XV-XVIII век.* (Ев. бр. 1423).

ског народа дочекивани са наглашеном научном пажњом, и изазивали приличну радозналост јавности, данас се, будући у много широј употреби, њихово коришћење сматра природном истраживачком фазом савремене науке. Оно што и поред тога, можда у много наглашенијем виду, прати савремене истраживаче овог периода историје јесте свест да, ма колико значајни, досадашњи резултати у коришћењу извора ове врсте представљају само мале делове огромног мозаика који почива на још увек насагледивом богатству архивске грађе. Према садашњем нивоу знања, оно је таквих размера да ни неколико наредних генерација неће бити у стању да заокружи иницијалну истраживачку фазу када су у питању турски извори који се односе на српски народ и његову петовековну историју под османском влашћу.

Због познатих тешкоћа које прате научноистраживачки рад у архивима у Турској, истраживачки пројекти из овог периода историје српског народа још дуго неће бити део генерално уобличене и јасно конципиране научне стратегије која би имала карактеристике глобалног истраживачког програма. По свему судећи и даље ће степен доступности извора, прикупљених пре свега ентузијазмом истраживача, опредељивати правце развоја наше османистике. Но, иако је то једна од њених савремених карактеристика, која се организованим научно-истраживачким радом настоји ублажити, управо због чињенице да релативно значајан број османских извора, дефтера, чека на научну обраду и критичко издавање, не треба сумњати у даљи развој османистике, као научне гране у оквиру историографије.

Пракса вођења пописних књига била је један од темељних принципа функционисања османске државе. Њоме су биле обухваћене све области Османског царства, а такође је и методологија пописивања била готово јединствена. У пописне књиге уношени су практично сви релевантни подаци из оновременог друштвеног живота. За области за које су прављене оне су садржале прецизне информације о типовима насеља (сеоска, градска, мезре), површинама обрадивог земљишта, природном богатствима, карактеру становништва, имовном стању, врсти делатности којом су се бавили, брачном стању, и даље до броја грла стоке, броју кошница, речних млинова итд. Говорећи савременим речником турске пописне књиге су скенирале стање на терену, пре свега, у оквиру основних административних јединица-нахија, што пружа могућност да се у тој равни разуме целина друштвених процеса у време сачињавања пописа. С друге стране, пошто су пописи вршени у правилним временским циклусима упоређивање података из дефтера по појединим пописним годинама пружа могућност да се по вертикали, зависно од броја сачуваних дефтера, прате промене које су се дешавале у појединим областима. С обзиром на такав њихов карактер, готово је сувишно говорити колики је њихов значај за проучавање историје српског народа под османском влашћу.

Дефтери могу бити полазна тачка и за истраживања правне и друштвене историје српског народа у последњим деценијама постојања независне српске државе. Тако на пример, оскудност података и сазнања о власима Деспотовине још више истиче значај првих сачуваних османских кануна за влахе, убележених на почетку њиховог пописа. Ако се има у виду континуитет влашког уређења и законодавства, онда први, најранији турски текстови, пописи и прописи, садрже, у већој или мањој мери, стање и прописе из доба Деспотовине. Стога, чини се да се слободно може рећи да је вредност најранијих турских пописа двострука: они одражавају стање у две епохе и два друштвена уређења.¹

Иако специфични, и по својој намени, и по садржини, османски пописи су омогућили да се боље расветле важни аспекти историје појединих јужнословенских народа и земаља и учине помаци у њиховом проучавању. Њихово увођење у савремену југословенску науку започето је истраживањима и радовима Бранислава Ђурђева, затим Хазима Шабановића, Недима Филиповића, Душанке Бојанић, Милана Васића, Олге Зиројевић.²

¹ Детаљније о најранијим османским законским прописима за влахе Смедеревског санџака, видети: Душанка Бојанић, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, Историјски часопис XVIII, Београд 1971, 255-270.

² Видети нпр.: Бојанић Душанка, *Јадар у XVI и XVII веку*, Јадар у XVI и XVII веку, Лозница 1985, 77-191; Бојанић Душанка, *Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 131-185; Бојанић Душанка, *Ниш до великог рата 1683. године*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 107-169; Vasić Milan, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, 1957, Sarajevo 1958, 221-239; Vasić Milan, *Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXVII, Sarajevo 1986, 65-82; Васић Милан, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49-73; Djurdjev Branislav, *O naseljavanju Vlaha stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV veka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXV, Sarajevo 1984, 9-35; Ђурђев Бранислав, *Хришћани-спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Друштва историчара БИХ IV, Сарајево 1952, 165-169; Zirojević Olga, *Grad Kulić*, Vojno-istorijski glasnik 3, Београд 1967, 233-246.

Зиројевић Олга, *Крагујевац до 1718. године*, Историјски гласник 1, Београд 1971, 73-79; Зиројевић Олга, *Манастири у светлу турских пописа*, Саопштења XX-XXI, 1988/89, 231-237; Зиројевић Олга, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, 3-197; Зиројевић Олга, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976; Зиројевић Олга, *Ужице до 1683. године*, Ужички зборник 2, Титово Ужице 1973, 41-47; Filipović Nedim, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1983, 139-149; Шабановић Хазим, *О организације турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, Историјски гласник 3-4, Београд 1955, 59-78; Шабановић Хазим, *Период турске владавине до краја XVI века*, Краљево и околина, Београд 1966, 167-193; Ша-

Мада праћено бројним тешкоћама, због релативно слабе сређености, а и отворености турских архива, истраживања ради прикупљања ове врсте извора настављена су и касније тако да се данас код османиста са простора бивше Југославије налази релативно богата колекција те врсте докумената. Захваљујући разумевању старијих колега неретко и истраживачи на почетку научне каријере долазе у прилику да се користе документима ове врсте.³

Проучавањем поменутих пописних дефтера Смедеревског санџака, могуће је понудити одговоре на низ питања из друштвене историје ове области, као што су: одређивање граница Смедеревског санџака у изучаваном периоду, облик административног уређења, типологија насеља, демографска, етничка и миграциона кретања становништва, односи на земљи, подела на друштвене групе и њихов статус, порески систем, основни показатељи привредних активности, као и, иако свакако не детаљно, сагледавање битних карактеристика верских односа.

Сем тога дефтери својим садржајем нуде, иако штуре, ипак мериторне одговоре на питања која су до сада у науци само спорадично изучавана и због тога нису имала адекватан ниво научне елаборације. У ред таквих можемо убројити, на пример, проучавање проблема сеоских атара, структуре породице, здравственог стања становништва, и сл. Међутим, иако сами по себи, сасвим извесно, не пружају потпуну слику друштва једне области, било да је реч о Смедеревског санџаку, или некој другој провинцији Царства, они јесу свакако изванредна полазна основа за утврђивање основних чињеничних поставки, и проблемско формулисање питања која у даљем истраживачком поступку треба објаснити.

Циљ овог рада је да, уз сву њихову специфичност, укаже на велики научни значај ове врсте извора, али и да истакне да се потпунији одговори на посматране проблеме из османског периода историје могу дати само уз истовремено коришћење и других доступних извора домаће или стране провенијенције, односно смештањем података који дефтери нуде у шири контекст остварених резултата наше и иностране науке. Такав приступ никако не може умањити објективно велики научни значај османских пописних књига као историјских извора, већ напротив пружити прилику да њихова стварна научна вредност на прави начин буде искоришћена и вреднована.

бановић Хазим, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 171-204.

³ Благодарем несебичности др Душанке Бојанић и ми смо били у прилици да се упознамо са садржајем османских пописних књига које се односе на Смедеревски санџак, насталих у периоду од 1476. до 1560. године. Њихово изучавање пружило нам је прилику да стекнемо суд о вишеструкој важности ове врсте извора, као посебног типа историјске грађе османске провенијенције.

I

Оно што је можда најважније питање, на које османске пописне књиге Смедеревског санцака могу да пруже одговор јесте питање друштвене структуре односно поделе становништва на друштвене групе. Наиме, анализа ових извора експлицитно доказује тврдњу да су Османлије српски народ у Смедеревском санцаку делили у две основне друштвене групе: рају и влахе, те да је назив влах искључиво одредница за припадност друштвеној групи Срба-сточара, која је уживала пореске олакшице у замену за вршење војне службе, а никако ознака за посебну етничку припадност.

Иако је ова чињеница истакнута у послератним историографским радовима посвећеним друштвеној историји српског народа под османском влашћу, насталим на тлу некадашње Југославије, у европској историографији се још увек могу уочити и другачије интерпретације овог проблема.⁴ Овом приликом то питање неће бити шире елаборирано, јер по свом значају заслужује посебну студију, већ га помињемо као једно од веома крупних питања, које је на основу дефтерске грађе могуће разрешити у потпуности.⁵

Такође, илустративан пример великог значаја османских пописних књига је питање изучавања административно-територијалне уређења, којим су биле обухваћене земље и области које су улазиле у састав Османског царства, чему ћемо посветити дубљу пажњу у наредном излагању.

Први непосредни извор о административно-територијалној подели Смедеревског санцака представља детаљни попис из 1476. године. У његов састав улазиле су области: Кучево, Лепеница, Некудим, Левач, Љубостиња, Јагодина, Лугомир, Островица, Маглич, Ужице, Осат, Рујно, Моравача, Раваница, Ресава, Лучица, Омољ, Звижд, Ждрело, Пек, Шубин, Кушлат, Гостиље. Смедеревски санцак граничио се са Видинским санцаком на истоку, Крушевачким санцаком на југу, Босанским санцаком на југу и југо-западу, а северну границу према Угарској чинила је река Дунав од Голупца на истоку до Гроцке на западу, и даље преко падина Космаја, укључујући Качер, преко Сувобора, Маљена и Црне Горе избијајући на Дрину. На левој страни Дрине, ова област обухватала је подручје од Сребренице до Зворника (области Шубин, Кушлат и Осат). Граница између Босанског и Смедеревског санцака на јужној страни ишла је десним поречјем Ђетиње, западном Моравом, укључујући и ток Ибра и Моравице, избијајући више Трстеника, идући даље на Западну Мораву до њеног ушћа у Велику Мораву.⁶

⁴ Видети: *Историја Османског Царства*, приредио Робер Мантран, Београд 2002, 156.

⁵ Видети радове Бранислава Ђурђева, Душанке Бојанић, Милана Васића, Олге Зи ројевић, да поменемо само најистакнутије представнике модерне српске османистичке школе.

⁶ *Поименични дефтер Смедеревског санцака*, Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defterleri* (= TTD) No. 16 (1476).

Нахије Осат, Рујно и Морава (дакле у западном делу Смедеревског санцака) биле су насељене искључиво становништвом које је уживало влашки статус, док је у нахијама Лугомир, Некудим, Шубин и Кушлат живела земљорадничка раја. У осталим нахијама живели су и власи и раја.⁷

Убикацијом насеља уписаних у овом дефтеру могуће је прецизно одредити границе области Кучева, што представља још увек отворено питање у нашој историографији.⁸ На основу података из пописа, очигледно је да се ова нахија, а то значи и средњовековна област, налазила јужно од Дунава и Смедерева, омеђена током Велике Мораве на источној страни. Од планине Космај протезала се гранична линија између области Кучева и Лепенице: село Неменикуће било је у Кучеву, а Кошарна, Стојник, Орашац и Врбица код Аранђеловца припадали су Лепеници. Уколико је Железник код Београда, пописан као царски хас са селом Рудишта исти онај рудник који је био познат Дубровчанима као Железник у Кучеву, границе Кучева према подручју Рудника и Рудничкој Морави спуштале би се нешто ниже ка југу, до планинског развођа преко Стубичког врха, Вагана и Букуље, који деле воде реке Љига и његове притоке Качера, и реке Киселе воде и Пештана.⁹

Међутим, иако је овај попис из 1476. године веома детаљан, на основу њега ипак није могуће прецизно одредити границе свих нахија које су улазиле у састав Смедеревског санцака. Наиме, двадесет година по оснивању Смедеревског санцака, подела његове територије на нахије још није била довољно чврста. Нахије попут Маглича, Љубостиње, Левча, Лугомира, Кушлата, убележене су не само као нахије, већ и као истоимени зеамети. Та појава није присутна у каснијим пописима. Међутим, иако су ти зеамети носили имена појединих области, као што показује пример зеамета Лугомир, он се састојао од села која нису припадала само нахији Лугомир, већ и нахијама Кучево, Јагодина и Некудим. Узрок томе би се морао тражити у чињеници да је Смедеревски санцак у том периоду представљао изузетно значајно крајиште, те да је за османску администрацију била много важнија подела на војничка лена, која је обезбеђивала довољан број припадника спахијске коњице, него чврста административна подела на нахије.¹⁰

Детаљним проучавањем података које пружа овај први сачувани попис Смедеревског санцака може се закључити да је сам термин *нахија*

---

⁷ *Ibid.*

⁸ О проблему утврђивања тачног положаја области Кучево детаљније види: Гордана Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава, /У:/ Рудо Поље, Карановац, Краљево, (од првих помена до Првог светског рата), Београд-Краљево 2000, 36.*

⁹ *Ibid.* Гордана Томовић, *op. cit.*, 37.

¹⁰ *Ibid.*

као одредница за административну област делимично споран. Наиме, за поједине области пописивач прецизира да су то биле нахије (Осат, Рујно, Морава, Лепеница, Кучево, Островица, Маглич, Шубин, Кушлат), али само на почетку одређеног дела пописа (нпр. изричито се наводи «нахија Сиврице Хисар (Островица)»), док се за неке друге области не наводи изричито да су биле нахије, иако су села уписана у њима, као у једној широј области, као што је био случај са Јагодином на пример. Исто тако за одређена села се помиње да су у Раљи или у Жабару, међутим, мало је вероватно претпоставити да су Раља и Жабаре представљали посебне нахије, већ је ту само прецизније одређен положај села, у односу на веће насеље. Има случајева, као што је Зворник, на пример, да је уписан само као зеамет¹¹, али не и као нахија. Дакле, наведене области се пре могу сматрати као географске, а не као административне целине. Уосталом, потврду таквом закључку даје пример области Браничева, која је у дефтеру убележена као нахија, иако се и сама састојала из седам мањих области (Лучица, Ресава, Раваница, Омољ, Звижд, Пек и Ждрело). Статус области које су улазиле у њен састав није одређен, па се тако само напомиње да се неко село налази у (подвукла Е.М.Б.) једној од тих области. Међутим, код пописа војнука и за поменуте области изричито се наводи да су имале статус нахије.

Анализом података који поменути попис пружа о тимарској организацији у Смедеревском санцаку, могуће је потврдити констатацију, већ изнету у ранијим историографским радовима, да институција тимара не подразумева територијалну целовитост, јер су у састав тимара појединих спахија често улазила села која су била доста удаљена једна од других и између којих су се налазила насеља која су сачињавала делове тимара других спахија, већ да је тимар одређиван по висини прихода која је припадала сваком поједином спахији за службу коју је вршио.¹² Тако је, на пример, у попису области Браничева из 1467. године убележен тимар извесног Хамзе сина Догановог, који се састојао од села Свиње и Крушевица, које су се налазиле у области Ждрела, и села Сладинце, које и данас постоји у области Пека.¹³

Посебан проблем представља и разграничење кадилука, управне јединице на чијем се челу налазио кадија, а који је обухватао територију једне или више нахија.¹⁴ Иако је у границама Смедеревског санцака током

¹¹ Зеамет је у тимарском систему представљао лено с приходом од 20.000 до 100.000 акчи.

¹² ВВА, ТТД 16 (1476).

¹³ Momčilo Stojaković, *Bраничевски tefter*, Beograd 1987, (= Stojaković, *Bраничевски*), 112-114. ВВА, ТТД 16 (1476).

¹⁴ Територија коју је обухватао један кадилук зависила је од броја муслиманског становништва у тој области. Постојали су санцаци са само једним кадилуком. Територија кадилука, односно територијална надлежност једног кадије није се мора-

читаве друге половине XV и прве половине XVI века живело релативно мало муслиманског живља, на његовој територији седамдесетих година XV века постојало је седам кадилука, и то: Браничево, Брвеник, Голубац, Островица, Смедерево, Сребреница и Зворник. Узрок томе је вероватно изузетно важан стратешки положај Смедеревског санцака као крајишта, и тиме његов велики значај у оквирима Царства. Да су кадилуци били веома битни у административној подели Смедеревског санцака сведочи чињеница да је уз њихов назив увек уписивано и то да је реч управо о тој управној јединици, те није могло доћи до забуне да се, евентуално, ради о истоименој нахији. Тако је, на пример, увек наглашавано када је у питању кадилук Островица, док је за нахију то учињено само на почетку дела пописа који се односи на села у тој области, а даља припадност нахији одређивала се османским терминима *der* (у) и *tabi`* (припада), који су коришћени готово као синоними. Исто тако, читав део пописа насловљен је *хасови санцак-бега у кадилуку Смедерево*, док је прво село које је улазило у састав тог хаса убележено само као село Ливађе у Кучеву.¹⁵

Пописом није увек прецизирано која област припада ком кадилуку, те се стога тачне границе кадилука не могу утврдити. За неке области, као што су Левач, Некудим, Кучево, Јагодина, Лепеница, Љубостиња изричито се напомиње да су били део смедеревског кадилука, као и за нахију Рујан да је улазила у састав кадилука Брвеник, док за већину других нахија такав податак не постоји. Исто тако има и примера као што је нахија Морава, да је један део села која су се налазила на њеној територији улазило у састав кадилука Брвеник, а други део у састав кадилука Островица.¹⁶

Код влашког становништва, које је било пописано по кнежинама, релативно је чест случај да су села исте кнежине улазиле у састав два кадилука. Тако је кнежина кнеза Степана Пријанића обухватала села у Кушлату, у кадилуку Сребреница, као и у нахији Рујно, у кадилуку Брвеник.¹⁷

Подацима о нахији Железник из 1516. године прецизира се северна граница Смедеревског санцака. Наиме, ова област се у периоду од 1476-1516. године приближила Београду, те је у њен састав улазило и Барајево, Парцане, Гунцат, села која ће бити укључена у вилајет Београд 1640/41. године. Те године је први пут као део Смедеревског санцака била уписана и нахија Ниш. Као део Смедеревског санцака у дефтеру из 1516. године

ла поклапати са границама санцака, него је могла да прелази преко тих граница и да обухвата нахије другог санцака. Тако је, на пример, Земунска нахија која је припадала Сремском санцаку, у судско-административном погледу припадала Београдском кадилуку. Видети: Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Рјечник термина.

¹⁵ ВВА, ТТД 16 (1476).

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

први пут се помиње и нахија Ваљево (само село Шатоња насељено власима, и манастир у близини села Градац). То би дакле, значило, да се Смедеревски санџак 1516. делио на следеће нахије: Смедерево, Островица, Рудник, Железник, Левач, Сокол, Кучево, Некудим, Јагодина, Лепеница, Љубостиња, Маглич, Ужице, Пожега, Браничево, Ваљево и Ниш.

Иако се Браничево изричито помиње као нахија, оно се ипак даље делило на друге нахије, али различите од оних уписаних 1476. године. Наиме, у овом попису као нахије Браничева помињу се Храм, Тополовник, Ресава и Омољ. Док би се за Храм и Тополовник могло евентуално претпоставити да нису имали статус нахије, већ само шире географске области, јер се нигде изричито не спомињу под називом нахија, него су само поједина села уписана да припадају (тур. *tabi`*) Храму или Тополовнику (нпр. село Костолац **припада Храму**, подвукла Е.М.Б.), Ресава се изричито помиње као нахија. Постојала је и нахија Омољ, али је она била насељена искључиво војнуцима. Проблем је и неразјашњено питање да ли су заиста постојале нахије Смедерево и Пожега, или само кадилуци, са седиштима у та два градска насеља? Наиме, ова места се у извору изричито спомињу као кадилуци, али су нека села уписана као њихов део без икакве ознаке, на исти начин као што је то учињено са Храмом или Тополовником. Тако на пример за село Милошевац убележено је само да је *припада* Смедереву, те се заиста не може са сигурношћу тврдити да ли се ту мисли на нахију или кадилук.¹⁸

Да су границе нахија у оквирима Смедеревског санџака биле променљиве, показује пример области Лугомир, који је био 1476. засебна нахија, а 1516. се помиње као део Левча, као и Лучица која се помиње као део Ресаве.¹⁹

Од двадесетих година XVI века поједини санџаци, па и Смедеревски, пописују се првенствено по нахијама, без приказане детаљне поделе на хасове, зеамете и тимаре, па је на основу дефтера из 1528. и 1560. године могуће прецизније установити тачне територије појединих нахија Смедеревског санџака. То је и показатељ да се административна подела до тог времена усталила.²⁰

¹⁸ *Опширни дефтер Смедеревског санџака - Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendere al-mahrûsa*, ВВА, ТТД 1007 (1516).

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Наиме, почетком владавине султана Сулејмана извршена је знатна реформа у систему састављања општих дефтера. По тој реформи се у детаљне пописе уписивало становништво и феудални приходи исто као и раније, али се при дефинитивном редиговању тих пописа није истовремено вршила и расподела феудалних прихода. Детаљније видети: Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, XXII.

Први нама доступни дефтер Смедеревског санцака након освајања Београда је детаљни попис ове области из 1528. године. Тада су у Смедеревском санцаку биле уписане нахије: Ломница, Железник, Прилеп, Рудник, Морава, Колубара, Лепеница, Ужице, Ваљево, Осат, Сокол и Београд. Поред ширења територије Смедеревског санцака услед освајања Београда и читаве Мачве, што је улазило у састав нахија Колубара, Ваљево, Прилеп и Београд, највећу промену у односу на 1516. годину представља оснивање нахије Ломница, која је обухватала све централне делове Смедеревског санцака (раније области Кучево, Некудим, Левач и Јагодина)²¹.

Још један пример питања на која дефтери уопште, а у конкретном случају Смедеревског санцака, могу да пруже детаљне и врло конкретне одговоре је проблем типологије сеоских насеља. На основу расположивих извора за Смедеревски санцак она се може обрадити веома темељно и са различитих аспеката (броја становника, њиховог занимања и евентуалног специјалног статуса). Подела на поједине типове насеља своди се на то да се утврди да ли су села била сточарска или ратарска, или су постојала читава насеља која су вршила службе од посебног значаја за државу, као што су пре свега рударска, а затим и дербенијска, улачка, соколарска села и сл. Такође је и географски положај, првенствено чињеница да ли су се налазила на неком важном путном правцу или не, као и њихова економска снага (да ли се у селу одржавао пазар или панађур) утицали на тип насеља²².

У вези са овим питањем, неопходно је истаћи један од критеријума типологије сеоских насеља, који се још увек веома ретко примењује и у европској, а нарочито у домаћој историографији, а који може да пружи веома садржајне одговоре при истраживању проблема међусобне зависности географског положаја насеља, његове структуре и развоја. Наиме, у новијим историографским радовима присутан је критеријум утврђивања типа насеља по надморској висини на којој се насеље налазило. Надморска висина је значајан фактор у одређивању типа насеља, услед међусобне зависности природних ресурса и људских потенцијала. Поменути фактори одређују карактер привредне делатности коју је могуће вршити у насељу, а свакако утичу и на формирање одређеног друштвеног односно културолошког модела насеља и његових карактеристика.²³

---

²¹ ВВА, ТТД 16 (1476).

²² Иако се у коришћеним изворима за трг користи турска реч *bazar*, то је свакако идентичан термин са термином трг који се јавља у средњовековним дубровачким, латинским, и ћирилским изворима. У оним изворима који се односе на средњовековну Босну, на пример, под тргом се подразумевало најпре место на коме се повремено тргује, затим сталан трг и најзад насеље које се око сталног трга формирало. Види: Десанка Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 135.

²³ Приликом анализе насеља у Смедеревском санцаку током друге половине XV и прве половине XVI века, примењен је методолошки приступ који је користила бу-

Анализа утврђивања типа насеља по надморској висини у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века рађена је на примеру области Браничева, која не само да представља целину за себе, како је то више пута наглашено, већ садржи разнородне географске одлике краја: плодне равнице поред великих река, као што су Морава и Дунав, валовите пределе, као и високе планинске масиве у области Хомоља.

Релативно високи проценат убицираних насеља у овој области (77.86 одсто) омогућио је истоветан проценат прецизности у разврставању насеља по надморској висини. Анализа је вршена компаративно – на основу пописа из 1467. и 1476. године.²⁴

У оба пописа више од 90 одсто насеља налазио се на надморској висини од 0-300 метара (1467: 92.7 одсто или 228 насеља; 1476: 91 одсто или 262 насеља). На надморској висини од 300-500 метара налазило се 1467 17, а на висини од 500-700 метара свега једно насеље (Поникве у Хомољу). Готово истоветна ситуација забележена је и у попису из 1476. године, када је на надморској висини од 300-500 метара било 25 насеља, а на висини од 500-700 метара, без обзира на интензивну влашку колонизацију из области Барче, Требиња, Никшића, Старог Влаха и средњег Подриња, и даље је остало само насеље Поникве.²⁵

Дакле, већ седамдесетих година XV века очигледна је тенденција седентаризације влашког становништва, и њиховог везивања за земљу. Они су у тим немирним временима били неопходни као војничка снага, како за даља освајања, тако и за одржавање већ заузетих територија, али њихово сточарско занимање ту свакако није било превасходно. Наиме, влашки статус им је одобран као повластица ради насељавања пустих, а стратешки значајних области, али већ од тог времена они почињу и да се баве земљорадњом, како ради одржавања сопствене егзистенције, тако и услед потреба централне власти, којој је било неопходно да одржи добру обрађеност земље и висок проценат приноса, ради исхране бројне војске, која је у том периоду била у готово непрестаним ратним дејствима.²⁶

гарски османиста Цветана Георгиева, у свом раду: *La structure de l'habitat bulgare au XVIe-XVIIe siecle*, Etudes balkaniques, Academie Bulgare des sciences, Institut d'etudes balkaniques, 1-2, Sofia 1998, 144-154.

²⁴ Стојковић, *Braničevski*, 7-305; BBA, TTD 16 (1476).

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Изузетано детаљан приказ насељавања становништва са влашким статусом у северној Србији, чији наводи се у потпуности слажу са закључцима на која упућују сазнања о размештају насеља по надморској висини изнет је у раду: Branislav Djurdjev, *O naseljavanju Vlaha stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV veka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, godine XXXV, Sarajevo 1984, 9-35.

II

Као што можемо говорити о појавама и проблемима за које дефтери – османске пописне књиге представљају изузетно богате и садржајне изворе проучавања, такође постоје и питања на која ова врста грађе не може да понуди целовите одговоре.

Тако на пример, на основу расположиве грађе за Смедеревски санџак није било могуће извршити потпунија истраживања верских односа у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века. Ова врста извора као и друга доступна грађа, не дозвољавају расветљавање бројних питања и проблема везаних за административну регулативу верског живота па ће детаљнија обрада ове теме биће могућа тек након обављања ширих истраживања у турским архивима.

Од питања која припадају ширем кругу питања из те области, на основу доступне дефтерске грађе, било је могуће реконструисати број и распрострањеност православног свештенства по насељима Смедеревског санџака, као и статус монаштва.

Монаси су спадали у повлашћени слој становништва, и у највећем броју случајева били су ослобођени плаћања харача, као и многих других ванредних намета у дужим временским раздобљима све до краја XVII века.²⁷ У Смедеревском санџаку има примера да су калуђери били ослобођени и плаћања испенце, као што је то био случај са 30 калуђера манастира Љубостиња, извесно одмах након османског освајања Србије. Међутим, већ у попису из 1476. године број калуђера смањен је на 9, и наређено је да плаћају пуни износ испенце²⁸. Таква промена у повластицама калуђера долази управо у време када се умногоме погоршава положај великих и утицајних српских православних манастира.²⁹

Положај парохијалног свештенства, бар колико се може закључити на основу расположиве грађе, у фискалном погледу се није разликовао од статуса обичне раје. Иако се у пописима среће одредница *non*, она је очигледно имала само сталешки, али никако не и правни значај. Не може се са сигурношћу тврдити ни да се у пописима консеквентно бележе сви попови, али с обзиром на чињеницу да њихово уписивање није спорадична појава, већ да се јављају у пописима у знатном броју, може се претпоставити и да је највећи део њих убележен. Сигурно је да је поп имао одређени углед у селу, те је вероватно то разлог што их и пописи бележе са том ознаком. Иначе, са становишта фискалне политике, што је првенствено сврха дефтера, нема разлога за њихово посебно означавање. Примера ради, наведимо да је само у Браничевској области, према попису из 1467. го-

---

²⁷ Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству*, 12.

²⁸ ВВА, ТТД 16 (1476).

²⁹ Радмила Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, 74-77.

дине, уписано 57 свештених лица, који су вршили верску службу на простору који је обухватао 5.250 кућа. Попови се редовно појављују у пописима већих насеља, са више од 30 кућа, као и у пазарних места где их, као у Лучици и Семихову има и по двојица. Област Браничева тада се састојала из седам области, те се може запазити да је највише свештеника било у области Лучице, а најмање у областима Хомоља и Звижда. Један поп је, на пример, уписан и у селу Јашиковића у Ждрелу, које је насељено власима, а други је уписан у оквиру пописа муселема тврђаве Ресава, који су тај статус добили тиме што су предали тврђаву. Неки поп Филип убележен је у селу Тополовник такође као муселем, што значи да није плаћао рајинске дажбине. За њега је у белешци напоменуто да је под тим условом пребегао из Угарске.³⁰

Међутим, констатовањем броја уписаног свештенства и стављањем тог броја у релацију са величином, статусом и значајем насеља, исцрпљују су подаци о свештенству Смедеревског санцака које је могуће сазнати на основу пописних књига ове области. Да би се омогућила сложене анализа овог питања, неопходно је посегнути и за другом врстом грађе. Тако, на основу сачуваног митрополитског берата из 1582. године, сазнаје се да је сваки поп, без обзира на број села које је држао, био дужан да свом митрополиту даје по дванаест акчи годишње, колико су били дужни да дају и од цркава које су држали. Иако је берат из каснијег периода у односу на онај на који се односе наша истраживања, помињемо га јер је ова одредба преузета из српског средњовековног права, те је сигурно важила и у деценијама које су претходиле издавању берата. Евентуалне разлике могле су да постоје у износу «поповине», како се иначе ова дажбина зове, али извесно је да одступања нису била велика. Из истог извора сазнаје се да је и каноникон, тј. дажбина коју су сва православна домаћинства на тлу митрополије давала митрополиту осамдесетих година XVI века износила две акче. На помисао да каноникон није могао бити мањи ни у ранијем периоду наводи податак да је истовремено када је од кућа православних домаћина на подручју Пећке патријаршије убирано по два, на подручјима која су спадала под јурисдикцију Цариградске патријаршије убирано је по шест акчи, дакле чак три пута више. Иначе, поповина и каноникон давани су у истом износу и патријарху.³¹

³⁰ Stojaković, *Braničevski*; Богумил Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, /У:/ Богородица градачка у историји српског народа, 127.

³¹ Душанка Бојанић, Ванчо Бошков, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, 172. Ова претпоставка се може потврдити и на основу, додуша много касније насталог, али непроцењиво значајног, регистра свих православних цркава у Османском царству, тј. дефтера патријаршија са свим њиховим епископијама, који је вођен ради књижења државних доходака од православних црквених организација и

Без дефтера Црквене канцеларије готово је немогуће извршити поделу Српске православне цркве на митрополије и епископије након пада под османску власт. С обзиром на то да су до краја XV века на територији која је ушла у састав Смедеревског санцака деловале Градачка, Браничевско-Смедеревска и Сребреничка митрополија, а да се Османлије нису мешале у унутрашње уређење српске цркве, основано се може претпоставити да је таква црквена организација опстала и након 1459. године, иако је то период оштре борбе Српске православне цркве за опстанак у новим условима.³² Неоспорно је и постојање Нишке митрополије, о којој уопште нема вести од пада Ниша под османску власт 1428. до 1528/30. године, када се на одлукама Охридског синода у вези с буном Павла Смедеревца налази и потпис нишког митрополита Матеја. Није изванредан ни датум обнављања митрополије Београдско-сремске у оквирима Османског царства, већ остаје дилема да ли је то учињено одмах након освајања Београда, или нешто касније.

Наведимо још само да на основу дефтерских података није могуће не само расветлити, већ ни поставити питање већ поменуте буне Павла Смедеревца из 1528. године, што је догађај од кључног значаја за историју Српске православне цркве у првој половини XVI века, тј. до званичног обнављања Пећке патријаршије 1557. године. Срећом, о овом догађају сачувани су српски извори, које је објавио Петар Костић.³³

Још једно питања из домена верских односа које се на основу података из дефтера може само поставити, али не и детаљно анализирати и шире елаборирати, свакако је веома значајно питање исламизације. Наиме, на основу расположивих дефтера Смедеревског санцака могуће је утврдити тачан број муслиманског становништва које је живело у границама ове области, али не и узроке који су наводили, односно одвраћали локално становништво од примања вере нових господара српских земаља.

* * *

Након свега наведеног, чини се да је сувишно наглашавати колико су османске пописне књиге-дефтери драгоцени, не само за историчаре, већ и за истраживаче који се баве историјом уметности, етнологијом, историјском географијом, ономастиком и другим сродним дисциплинама. Међутим, до

садржи податке за петнаест година, од 1640-1655. Радмила Тричкових, *Српска црква*, 61-164.

³² Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 198.

³³ Петар Костић, *Документи о буну смедеревског епископа Павла против потчињења Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI, 1922, 34 (превод Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве I*, Диселдорф 1978).

систематизоване и поуздане синтезе историје неке области у одређеном периоду може се доћи само проучавањем низа од најмање три пописне књиге.

Како је већ истакнуто, за Смедеревски санџак сачувани су детаљни пописи из 1476, 1516, 1528, 1536 и 1560. године, као и сумарни попис из 1525. године. Критичко издање ових пописа један је од крупних задатака који ће се убрзо реализовати у оквиру пројекта Историјског института, посвећеног издавању најзначајнијих докумената за историју српског народа.

Реализација пројеката ће бити започета критичким издањем најстаријег сачуваног пописа Смедеревског санџака из 1476. године, након чега ће уследити и издања осталих релевантих извора ове врсте, доступних нашим истраживачима. Подразумева се да овом послу треба приступити са максималном научном озбиљношћу и уз усвајање свих принципа до којих је савремена европска наука дошла, када је реч о објављивању ове специфичне врсте извора.

У сваком случају објављивање ових извора унапредиће проучавање историје Смедеревског санџака и свакако допринети укупној бољој изучености историје српског народа у наведеном периоду.

Ema Miljković

**Relevance of the Ottoman Census Books as the Historical Sources –
Example of the Census Books of the *Sandjak* of Smederevo**

Summary

Between hardly available documents of the Ottoman provenience, *defters* – the Ottoman census books present one of basic and the most important historical documents, relevant for research of history of nations and countries which were under the Ottoman dominance.

Although very specific, regarding both their purpose and content, those documents made possible to reveal some important aspects of history of certain south-Slav nations and countries and to make one step forward in their research. Thus, analyzing the census books for the *sandjak* of Smederevo made in the period between 1476 and 1560, it is possible to offer answers to the questions related to the social history of this region, such as: determination of boundaries of the *sandjak* of Smederevo in the researched period, administrative organization, typology of the settlements, demographic, ethnic and migration movements of the population, land relations, the social groups and its status, fiscal obligations of populations, basic indicators of the economic activity, and at the end, even if not in detail most important characteristics of the confessional relations.

Although they do not offer, at least not by themselves the complete picture of society in one particular region, either it is *sandjak* of Smederevo or some other province of the wide Empire, the *defters* present the outstanding basis for determination of the basic facts and for raising the questions which should be explained in the further research process.